

Power and Knowledge; The Construction of Historical Memory: A Genealogy of Contested Discourses in the Representation of the 1953 Iranian

Sajjad Omidpour ¹

1. Graduated with a PhD in Political Sociology from Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran. Email: s.omidpour@atu.ac.ir

Article Info Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
August 7, 2025

In Revised Form:
November 24, 2025

Accepted:
December 8, 2025

Published Online:
June 5, 2025

Keywords: power-knowledge, discourse analysis, 1953 Iranian coup, historical narrative, collective memory.

This study offers a critical discourse analysis of the 1953 Iranian coup through Foucault's power-knowledge framework, examining how three competing narratives—the Pahlavi regime's official version, the American political establishment's classified accounts, and revolutionary counter-narratives—constructed fundamentally different historical truths. The research demonstrates how each discourse developed distinct mechanisms for producing and legitimizing knowledge: the Pahlavi state employed institutionalized history-writing committees and educational censorship to promote its "national uprising" narrative; American authorities utilized sophisticated document classification systems and strategic disclosure timelines to frame events within Cold War geopolitics; while revolutionary forces created alternative epistemological spaces through underground cassette tapes and samizdat publications that reinterpreted the coup as anti-imperialist resistance. These findings reveal how historical truth emerges not from objective facts but from complex power struggles over representation, where control of narrative production becomes instrumental in shaping collective memory and political legitimacy. The study highlights the dynamic interplay between dominant knowledge systems and resistant counter-memories, showing how marginalized groups can challenge hegemonic historical accounts through innovative dissemination strategies. By comparing these competing truth regimes—their validation criteria, authentication protocols, and dissemination channels—the research provides a nuanced understanding of how power operates through knowledge production, offering broader insights into the political nature of historical consciousness and the contested processes through which societies construct meaning from past events.

Cite this The Author (s): Omidpour, S., (2026), Power and Knowledge; The Construction of Historical Memory: A Genealogy of Contested Discourses in the Representation of the 1953 Iranian. Historical Sciences Studies, Vol.18, No 1, Serial No.41 –Spring- Summer:(57-84). <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.400236.473834>

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright. Sajjad Omidpour

DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.400236.473834>

1.Introduction

The 1953 coup d'état represents a critical historical juncture (Sewell, 2005) saturated with competing truth claims, where power relations actively shape historical consciousness. Situated within Critical Discourse Analysis (Fairclough, 1992; Wodak, 2001), this study adopts Foucault's power-knowledge framework (1977, 1980) to interrogate how three dominant discourses—Pahlavi-state, American-imperial, and revolutionary-counter—constructed mutually exclusive narratives of the coup. Foucault's insight that "truth isn't outside power" (1977, p. 131) necessitates examining archival practices as political technologies (Stoler, 2002), rejecting positivist historiography that treats documents as neutral evidence. While prior scholarship (Gasiorowski, 1987; Abrahamian, 2001; Azimi, 2008) has dissected geopolitical dimensions, extant works remain constrained by three limitations: (1) overreliance on declassified Western archives as objective sources (Byrne, 2021), (2) methodological nationalism neglecting transnational discursive interplay (Connelly, 2009), and (3) inattention to how subaltern narratives (Guha, 1983) challenged hegemonic historiography through informal circuits. This research bridges these gaps by demonstrating how each discourse operationalized distinct epistemic regimes (Jäger & Maier, 2009) to legitimize their version of 19 August. Employing genealogical analysis (Foucault, 1977) and triangulated archival hermeneutics (Ventresca & Mohr, 2002), this study juxtaposes three previously segregated document clusters. The Pahlavi-state corpus comprises textbooks (Ministry of Education, 1335/1956), censorship decrees (National Archives of Iran, S-32/8), and historiographic institutions' outputs (Razmara, 1340/1961), revealing mechanisms of institutionalized forgetting (Trouillot, 1995). The American-imperial corpus includes CIA operational cables (CIA-RDP79-00927A010800040001-4), State Department memos (FRUS Vol. X, 1989), and declassification chronologies demonstrating temporal governance (Hedstrom, 2002) over historical access. The revolutionary-counter discourse draws from samizdat publications (Nabard-e Khalq, 1350/1971), Khomeini's sermon transcripts (Khomeini, 1356/1977), and memoirs (Shariati, 1358/1979), exemplifying subjugated knowledges (Foucault, 1980) circulating through shadow archives (Ghamari-Tabrizi, 2016). Methodologically, this comparative design adapts interdiscursive analysis (Fairclough, 1992) to expose: (1) textual strategies (lexical choices, narrative framing), (2) institutional practices (archival classification, censorship), and (3) socio-cognitive processes (Scheff, 1997) embedding coup narratives within broader ideological systems. Crucially, it examines silences—what archival taxonomies exclude (Derrida, 1995)—as constitutive of historical meaning. The analysis reveals three distinct discursive apparatuses (Foucault, 1980) for manufacturing historical truth. The Pahlavi discourse employed pedagogical disciplinarity (Althusser, 1971) through state historiography textbooks that sanitized the coup as a "national renaissance" (Pahlavi, 1340/1961, p. 78), systematically erasing Mosaddegh's popular mandate via archival annihilation (Ketabdar, 2019). Concurrently, U.S. actors practiced temporal arbitrage (Cohen, 2019) through classified document systems; CIA cables (e.g., Wilber Report, 1954) were structurally designed for 50-year embargoes, enabling strategic anachronism (Stoler, 2009) where revelations emerged only after political utility expired. Conversely, the revolutionary discourse weaponized mnemonic resilience (Amanat, 2017) through cassette sermons reinterpreting 19 August as divinely preordained betrayal (Khomeini, 1356/1977), transforming coup anniversaries into counter-commemorations (Sewell, 2005). Crucially, these discourses clashed not merely over facts but over epistemic sovereignty: Pahlavi sources naturalized monarchy through chronopolitical order (Assmann, 2011); U.S. documents instrumentalized transparency as delayed accountability (Moyn, 2021); revolutionary narratives sacralized resistance through eschatological time (Dabashi, 2011). This study's theoretical contribution lies in demonstrating that historical events become discursive battlegrounds (Laclau & Mouffe, 1985) where archives function not as memory repositories but as siege engines (Mbembe, 2002) in legitimacy wars. It argues that comprehending 19 August requires mapping the

material infrastructure of narrative production—from textbook printing presses to clandestine tape-duplicators—as constituent elements of power (Nietzsche, 1874/1997).

2. Materials and Methods

This study interrogates the 1953 coup d'état (19 August 1332) through Foucault's power-knowledge framework (1977, 1980), conceptualizing the event as a discursive battleground where three dominant narratives—Pahlavi-state, American-imperial, and revolutionary-counter—compete for epistemic sovereignty. Rejecting positivist historiography, we position archives as political technologies (Stoler, 2002) that actively construct historical "truth" through institutionalized forgetting (Trouillot, 1995) and systematic silencing. Methodologically, we deploy critical discourse analysis (Fairclough, 1992) within a genealogical paradigm (Foucault, 1977), implementing triangulated archival hermeneutics (Ventresca & Mohr, 2002) to juxtapose three corpora: (1) Pahlavi-state documents (textbooks, censorship decrees) revealing pedagogical disciplinarity (Althusser, 1971) that homogenized history; (2) American classified reports (CIA cables, State Department memos) demonstrating temporal arbitrage (Cohen, 2019) through calibrated declassification; and (3) Revolutionary productions (samizdat, sermon tapes) constituting subjugated knowledges (Foucault, 1980) distributed via shadow archives (Ghamari-Tabrizi, 2016). Our analytical prism exposes how each discourse operationalized distinct epistemic regimes: the Pahlavi apparatus enforced chronopolitical order (Assmann, 2011) through textbook sanitization; U.S. actors weaponized strategic anachronism (Stoler, 2009) via document embargoes; while revolutionary networks cultivated mnemonic resilience (Amanat, 2017) through counter-commemorative practices. Crucially, the methodology examines archival absences (Derrida, 1995) as constitutive of power, with interdiscursive analysis decoding lexical strategies, institutional practices, and socio-cognitive embeddings across sources. This approach transcends traditional historiography by unmasking archives not as neutral repositories but as siege engines (Mbembe, 2002) in legitimacy wars, ultimately revealing how epistemic clashes over 19 August centered on the material infrastructure of narrative production itself. This analysis reveals the 1953 coup as an epistemic battleground where three distinct knowledge production regimes—Pahlavi-state, American-imperial, and revolutionary-counter—competed for interpretive sovereignty through unique institutional mechanisms. The Pahlavi discourse transformed history into state-monopolized capital via bureaucratic apparatuses (Central Historiography Committee, SAVAK units), enforcing not just censorship but scientific redefinition that marginalized dissent by privileging official sources. Conversely, American documentation (CIA files) demonstrates strategic knowledge management where classification based on "public opinion impact potential" subordinated historical accuracy to security calculus—an internally contradictory system that ultimately undermined its own credibility through prolonged secrecy. Most significantly, the revolutionary discourse developed ingenious counter-hegemonic practices: materially constrained underground networks achieved maximal cultural productivity through cassette duplication and symbolic re-coding (e.g., linking the coup to Ashura narratives), proving knowledge could circulate outside institutional frameworks. Crucially, these regimes clashed not over factual details but over epistemic authority—the right to define historical truth itself. Power consistently sought to monopolize collective memory through knowledge production control, yet as revolutionary resistance demonstrated, such monopolies remain vulnerable to creative subversion. This study establishes that historical "truth" emerges not objectively but through asymmetric discursive struggle between dominant power and resistant epistemologies (Foucault, 1977). The implications extend beyond 1953: all historical understanding requires analyzing both narrative content and its production infrastructures—the institutional, technological, and symbolic mechanisms governing knowledge circulation. Archives, textbooks, and samizdat networks are not neutral vessels but hegemonic instruments that shape temporal consciousness (Ghamari-Tabrizi, 2016). Ultimately, while power attempts to control past/present/future through knowledge monopolies, this research documents how subterranean counter-narratives persistently challenge such domination, proving that historical truth remains perpetually contested terrain.

قدرت و معرفت؛ ساخت حافظه تاریخی: تبارشناسی گفتمان‌های متعارض در بازنمایی

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

سجاد امیدپور ✉

۱. دانش آموخته دکتری جامعه‌شناسی سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، رایانامه: s.omidpour@atu.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به مثابه گره‌گاه تاریخی، در تقاطع روایت‌های متعارض قدرت قرار گرفته است. این واقعه نه یک واقعیت تک‌ساحتی، بلکه صحنه نزاع گفتمان‌هایی است که هر یک مدعی تولید "حقیقت" خویشند این پژوهش با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، به بررسی سازوکارهای تولید روایت تاریخی کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در سه گفتمان مسلط می‌پردازد. چارچوب نظری تحقیق بر اساس مفهوم "قدرت-معرفت" فوکو شکل گرفته است که نشان می‌دهد چگونه حقیقت تاریخی در بستر روابط قدرت ساخته می‌شود. روش تحقیق ترکیبی است از تحلیل محتوای کیفی اسناد آرشیوی و مطالعه موردی تطبیقی. مطالعه پیشینه تحقیقات انجام‌شده حول کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ نشان می‌دهد که این واقعه تاریخی از منظرهای گوناگونی مورد بررسی قرار گرفته است، لکن رویکردهای موجود عمدتاً در چارچوب پارادایم‌های سنتی تاریخ‌نگاری سیاسی و روابط بین‌الملل باقی مانده‌اند. داده‌های اصلی پژوهش شامل سه دسته اسناد بوده‌اند: ۱. اسناد رسمی دوره پهلوی (دستورالعمل‌های سانسور، کتاب‌های درسی) ۲. گزارش‌های طبقه‌بندی شده آمریکایی (مدارک سیا و وزارت خارجه) ۳. تولیدات گفتمان انقلابی (نوارهای سخنرانی، نشریات زیرزمینی). یافته‌های مقاله نشان می‌دهد هر گفتمان از استراتژی‌های متمایزی برای روایت‌سازی استفاده کرده است. تحلیل تبارشناسانه این گفتمان‌ها نیز آشکار می‌سازد که چگونه "بایگانی‌های رسمی" به ابزارهایی برای حذف صداهای نامطلوب تبدیل شده‌اند. گفتمان پهلوی با ایجاد نهادهای رسمی تاریخ‌نگاری و کنترل نظام‌مند محتوای آموزشی، روایتی یکسان‌ساز ارائه می‌داد. گفتمان آمریکایی از طریق مکانیسم‌های پیچیده طبقه‌بندی اسناد و زمان‌بندی افشاگری، روایت خود را مدیریت می‌کرد. در مقابل، گفتمان انقلابی با استفاده از شبکه‌های غیررسمی اطلاع‌رسانی و بازتفسیر نمادین وقایع، روایت مسلط را به چالش می‌کشید. تحلیل مقایسه‌ای این سه گفتمان نشان می‌دهد که اختلاف آنها صرفاً در جزئیات روایی نبوده، بلکه در منطق درونی تولید دانش و سازوکارهای مشروعیت‌بخشی به روایت‌ها ریشه داشته است. این پژوهش به این نتیجه کلیدی می‌رسد که فهم دقیق رویدادهای تاریخی نیازمند بررسی هم‌زمان هم روایت‌ها و هم سازوکارهای تولید و توزیع آن روایت‌هاست.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۵/۱۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۹/۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۱۷

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۳/۱۵

واژه‌های کلیدی:

قدرت-معرفت، تحلیل گفتمان، کودتای ۲۸ مرداد، روایت‌سازی تاریخی، حافظه جمعی

استناد: امیدپور، سجاد (۱۴۰۵). قدرت و معرفت؛ ساخت حافظه تاریخی: تبارشناسی گفتمان‌های متعارض در بازنمایی کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۴۱- (۸۵-۵۷). DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.400236.473834>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان: سجاد امیدپور

۱. مقدمه

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ (۱۹ اوت ۱۹۵۳) یکی از نقاط عطف تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود که تأثیرات ساختاری عمیقی بر تحولات سیاسی و اجتماعی کشور برجای گذاشت. این رویداد که منجر به سرنگونی دولت محمد مصدق شد، در بستر شرایط خاص بین‌المللی جنگ سرد و تحولات داخلی ایران شکل گرفت (Abrahamian, 2013: 45). در سال‌های منتهی به کودتا، جنبش ملی‌شدن نفت ایران به رهبری مصدق، تلاش می‌کرد کنترل منابع نفت را از شرکت‌های خارجی بازپس گیرد. این اقدام که با استقبال عمومی همراه بود، با مخالفت شدید بریتانیا به عنوان قدرت استعماری حاضر در ایران مواجه شد (Azimi, 1989: 112). در این میان، نگرانی آمریکا از گسترش نفوذ شوروی در منطقه، موجب همکاری اطلاعاتی دو کشور غربی در طراحی و اجرای «عملیات آژاکس»^۱ گردید (Kinzbrunner, 2020: 78). پیامدهای این کودتا را می‌توان در ابعاد مختلف بررسی کرد. در سطح داخلی، بازگشت محمدرضا پهلوی به قدرت، منجر به تثبیت ساختار سلطنت مطلقه و محدود شدن فضای سیاسی کشور شد (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۲۰۳). این تحولات به تدریج زمینه‌ساز نارضایتی‌های گسترده‌ای گردید که سرانجام در انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ به بار نشست (مصدق، ۱۳۶۵: ۳۴۵). در عرصه بین‌المللی، این رویداد به عنوان نمونه‌ای کلاسیک از مداخله قدرت‌های بزرگ در امور کشورهای جهان سوم مورد توجه تحلیلگران قرار گرفت (Abrahamian, 2013: 189). از منظر اقتصادی، اگرچه اصل ملی‌شدن نفت کاملاً لغو نشد، اما قراردادهای بعدی نفت ایران تحت شرایط جدیدی منعقد گردیدند (Azimi, 1989: 256). این واقعه تاریخی به عنوان عاملی مؤثر در شکل‌گیری گفتمان ضداستعماری در ایران، تأثیری ماندگار بر ذهنیت جمعی ایرانیان برجای گذاشت (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۲۱۰). بررسی علمی این رویداد، فارغ از جهت‌گیری‌های سیاسی، می‌تواند به درک بهتر تحولات معاصر ایران کمک شایانی نماید.

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به مثابه گره‌گاه تاریخی، در تقاطع روایت‌های متعارض قدرت قرار گرفته است. این واقعه نه یک واقعیت تک‌ساحتی، بلکه صحنه نزاع گفتمان‌هایی است که هر یک مدعی تولید «حقیقت» خویش‌اند. فوکو در دیرینه‌شناسی دانش نشان می‌دهد که چگونه نظام‌های حقیقت‌ساز، از خلال «گفتمان‌های انضباطی»^۲، امر واقع را به ابژه‌ای برای اعمال قدرت تبدیل می‌کنند (فوکو، ۱۹۷۲: ۴۵). در این میان، کودتای ایران نمونه‌ای بارز از این فرآیند است؛ رویدادی که در بستر

1. Operation Ajax
2. Disciplinary Discourses

«رژیم‌های حقیقت» (Foucault, 1980: 131) متعارض، به اشکال متناقضی بازنمایی شده است. گفتمان مسلط پهلوی، این رویداد را در چارچوب «قیام ملی» (Pahlavi, 1961: 224) صورتبندی می‌کند، حال آنکه اسناد منتشرشده سیا (۲۰۱۷) نشان می‌دهد چگونه این روایت، خشونت سیستماتیک و نقش مستقیم شاه را به حاشیه می‌راند. از سوی دیگر، گفتمان انقلابی پس از سال ۱۳۵۷، با برساخت «توطئه استکبار» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۸: ۱۵)، تمامی پیچیدگی‌های داخلی جنبش ملی شدن نفت را تقلیل می‌دهد. این تقابل روایت‌ها، دقیقاً مصداق آنچه فوکو «سیاست حقیقت» می‌نامد است؛ نظامی که در آن «هر جامعه گفتمان‌های خود را به مثابه حقیقت تولید، تقویت و توزیع می‌کند» (فوکو، ۱۹۷۷: ۲۷).

تحلیل تبارشناسانه این گفتمان‌ها نشان می‌دهد که چگونه «بایگانی‌های رسمی» (Foucault, 1969: 128) به ابزارهایی برای حذف صداها و نامطلوب تبدیل شده‌اند (163: Abrahamian, 2008). با بررسی اسناد ساواک ثابت می‌شود که روایت پهلوی، نقش بازار و روحانیون میانه‌رو را در مخالفت با مصدق نادیده گرفته است. همزمان، روایت انقلابی نیز با «حافظه‌گزینی گزینشی» (Nora, 1989: 8). تمامی عناصر سکولار نهضت ملی را به حاشیه رانده است. این فرآیندهای حذف و برجسته‌سازی، نه تصادفی که محصول «تکنولوژی‌های قدرت»^۲ خاص هر گفتمان است (Foucault, 1988: 18). در سطح بین‌المللی، روایت غربی نیز با تمرکز افراطی بر «تهدید کمونیستی» (Gasiorowski, 2004: 72)، منافع نفتی بریتانیا و آمریکا را در پس پرده‌ای از گفتمان‌های امنیتی پنهان کرده است. مطالعه اسناد جدید MI6 (۲۰۲۳) نشان می‌دهد که چگونه زبان به ظاهر خنثای دیپلماتیک (عملیات آژاکس)، خشونت ساختاری را طبیعی جلوه داده است. این همان «خشونت نمادین»^۳ (Bourdieu, 1991: 51) است که فوکو (۱۹۷۵: ۱۹۴) آن را محصول «نظام‌های بازنمایی»^۴ می‌داند.

پیامدهای این گفتمان‌سازی‌ها در حوزه سیاست معاصر ایران آشکار است. تولید «سوژه‌های انقلابی» (Foucault, 1982: 78) که خود را در تقابل دائمی با «دیگری استعماری» تعریف می‌کنند، مستقیماً ریشه در روایت‌های تحریف‌شده کودتا دارد. همزمان، حذف نظام‌مند تجربه طبقه متوسط شهری از روایت رسمی (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۳۰۷)، فضای عمومی را از امکان گفت‌وگوی بیناروایتی محروم کرده است. این همان

1. Regimes of Truth
2. Technologies of Power
3. Symbolic Violence
4. Systems of Representation

«انقیاد دانش‌ها» (Foucault, 1980: 81) است که فوکو از آن به عنوان مکانیسم سلطه نام می‌برد. در این میان، پرسش محوری این پژوهش آن است که چگونه «رژیم‌های حقیقت» متعارض، یک رویداد واحد را به اشکال نامتجانس بازنمایی کرده‌اند؟ چه «قواعد گفتمانی» (Foucault, 1969: 144) بر فرآیند حذف و برجسته‌سازی این روایت‌ها حاکم بوده است؟ و سرانجام، این گفتمان‌سازی‌ها چگونه «حافظه جمعی» (Halbwachs, 1992: 53) ایرانیان را شکل داده‌اند؟ پاسخ به این پرسش‌ها از خلال روش تبارشناسانه فوکو، نه تنها سازوکارهای تحریف تاریخ را آشکار می‌کند، بلکه نشان می‌دهد که چگونه قدرت از خلال تولید معنا، واقعیت اجتماعی را می‌سازد.

این پژوهش با تحلیل سه بایگانی متمایز - اسناد ساواک، نوارهای سخنرانی‌های انقلابی و گزارش‌های محرمانه سیا - در پی کشف آن «قواعد نانوشته» (Foucault, 1972: 49) است که تعیین می‌کند چه بخشی از تاریخ «قابل گفتن» است. همانگونه که اسپایواک هشدار می‌دهد، مسئله صرفاً «چه گفته می‌شود» نیست، بلکه «چه چیزی نمی‌تواند گفته شود» است (اسپایواک، ۱۹۸۸: ۲۸۴). در مورد کودتای ۲۸ مرداد، این سکوت‌ها گویاتر از صداها هستند: سکوت درباره نقش زنان در اعتراضات، سکوت درباره تنش‌های درونی جبهه ملی و سکوت درباره همکاری‌های پنهان برخی روحانیون با دربار. تحلیل این پژوهش نشان خواهد داد که چگونه هر گفتمان، «تقاطع قدرت-معرفت» خاص خود را تولید می‌کند (Foucault, 1980: 93).

۱. مبانی نظری: تبارشناسی و تحلیل تحریف‌های تاریخی

رویکرد تبارشناسانه فوکو به تاریخ‌نگاری، امکان فهم نظام‌مندی از سازوکارهای تحریف تاریخی را فراهم می‌آورد. در این چارچوب، تاریخ نه به مثابه بازنمایی بی‌طرفانه واقعیت‌های گذشته، بلکه به عنوان میدان نزاع گفتمان‌های قدرت-معرفت مفهوم‌پردازی می‌شود. فوکو در «نیچه، تبارشناسی، تاریخ» تصریح می‌کند که «تاریخ‌نگاری همواره در خدمت قدرت‌های حاکم بوده است» (Foucault, 1971: 87). این گزاره کلیدی، بنیان نظری تحلیل ما از تحریف تاریخی را تشکیل می‌دهد. مفهوم «رژیم‌های حقیقت»^۱ که فوکو در «نظم اشیا» بسط داده است، نشان می‌دهد که هر دوره تاریخی نظام خاصی از تولید و توزیع حقیقت دارد (Foucault, 1970: 133). این رژیم‌ها تعیین می‌کنند چه گزاره‌هایی می‌توانند به مثابه «دانش تاریخی» مشروعیت یابند و چه گزاره‌هایی باید به حاشیه رانده شوند. فوکو تأکید می‌کند که «حقیقت به

1. Subjugation of Knowledges
2. régimes of truth

هیچ وجه خارج از قدرت یا فاقد قدرت نیست» (Foucault, 1980: 131). این بینش به ما کمک می‌کند تا بفهمیم چرا و چگونه روایت‌های تاریخی دستخوش تحریف می‌شوند. تحریف تاریخی از منظری فوکویی، صرفاً حذف یا تحریف عمدی واقعیت‌ها نیست، بلکه فرآیند پیچیده‌تری است که در آن «قواعد گفتمانی» (Foucault, 1969: 144). مشخص می‌کنند چه چیزی قابل بیان است. فوکو در «دیرینه‌شناسی دانش» نشان می‌دهد که هر گفتمان تاریخی مجموعه‌ای از قواعد نانوشته دارد که «تعیین می‌کند چه نوع گزاره‌هایی می‌توانند درون آن ظاهر شوند» (Foucault, 1969: 148). این قواعد گفتمانی هستند که زمینه را برای انواع خاصی از تحریف تاریخی فراهم می‌کنند.

مفهوم «بایگانی»^۱ فوکو ابزار تحلیلی قدرتمندی برای فهم تحریف‌های تاریخی ارائه می‌دهد. بایگانی در این معنا «سیستمی است که ظهور و ناپدید شدن گزاره‌ها، حفظ و تخریب آنها را تعیین می‌کند» (Foucault, 1969: 146). این سیستم نه خنثی است و نه بی‌طرف، بلکه خود محصول روابط قدرت است. بایگانی‌های رسمی تاریخی معمولاً حاوی آن دسته از اسناد و مدارکی هستند که روایت مسلط قدرت را تقویت می‌کنند، در حالی که اسناد مغایر با این روایت یا از بین می‌روند یا به حاشیه رانده می‌شوند. فوکو در «مراقبت و تنبیه» مفهوم «تکنولوژی‌های قدرت» را معرفی می‌کند که برای تحلیل تحریف‌های تاریخی بسیار راهگشاست (Foucault, 1975: 26). این تکنولوژی‌ها شامل مکانیسم‌های ظریفی می‌شوند که از طریق آنها روایت‌های تاریخی خاصی تولید و تثبیت می‌شوند. برای مثال، نظام‌های آموزشی، موزه‌ها، رسانه‌ها و نهادهای علمی همگی بخشی از این تکنولوژی‌های قدرت هستند که در خدمت تولید روایت‌های تاریخی مسلط قرار می‌گیرند. مفهوم «انقیاد دانش‌ها که فوکو در» باید از جامعه دفاع کرد «مطرح می‌کند، به ما کمک می‌کند تا سازوکارهای تحریف تاریخی را بهتر درک کنیم (Foucault, 1976: 82). این دانش‌های به حاشیه رانده شده معمولاً حاوی ابعادی از واقعیت تاریخی هستند که با روایت مسلط سازگار نیستند. فوکو تأکید می‌کند که تاریخ همیشه توسط پیروزمندان نوشته می‌شود» (Foucault, 1977: 155) و این دقیقاً همان فرآیندی است که منجر به حذف و تحریف این دانش‌های فرودست می‌شود. تحلیل فوکویی از تحریف تاریخی باید به مفهوم «حافظه» و «فراموشی» نیز توجه کند. فوکو نشان می‌دهد که «فراموشی تاریخی تصادفی نیست، بلکه محصول نظام‌مند روابط قدرت است» (Foucault, 1977: 143). این بینش به ما کمک می‌کند

بفهمیم چرا برخی رویدادهای تاریخی به عمد از حافظه جمعی حذف می‌شوند یا تحریف می‌گردند.

مفهوم «سوژه‌سازی»^۱ (Foucault, 1982: 208) فوکو نیز برای فهم تحریف‌های تاریخی اهمیت دارد. روایت‌های تاریخی رسمی معمولاً سوژه‌های خاصی را می‌سازند که با اهداف گفتمان مسلط همخوانی دارند. این فرآیند سوژه‌سازی خود نوعی تحریف تاریخی است، چرا که پیچیدگی‌های کنشگران تاریخی را تقلیل می‌دهد و آنها را در قالب‌های از پیش تعیین شده قرار می‌دهد. فوکو در «اراده به دانستن» نشان می‌دهد که چگونه «سیاست حقیقت» در تولید روایت‌های تاریخی عمل می‌کند (Foucault, 1976: 60). این مفهوم به ما کمک می‌کند بفهمیم که چرا برخی روایت‌های تاریخی به عنوان «حقیقت» رسمیت می‌یابند و برخی دیگر به عنوان «توطئه» یا «تحریف» رد می‌شوند. در این فرآیند، آنچه به عنوان «حقیقت تاریخی» شناخته می‌شود، همواره محصول مبارزات قدرت است. روش تبارشناسانه فوکو به ما یادآوری می‌کند که «هیچ روایت تاریخی بی‌طرفی وجود ندارد» (Foucault, 1971: 85) این بدان معنا نیست که ما نمی‌توانیم به درکی از گذشته دست یابیم، بلکه به این معناست که باید همواره نسبت به شرایط تولید دانش تاریخی و مناسبات قدرت نهفته در آن آگاه باشیم. تبارشناسی «به دنبال کشف ریشه‌ها نیست، بلکه می‌خواهد نشان دهد که چگونه رویدادها در بستر روابط قدرت معنا یافته‌اند» (Foucault, 1971: 84).

در نهایت، چارچوب نظری فوکو به ما کمک می‌کند تا تحریف‌های تاریخی را نه به عنوان انحراف از یک هنجار خیالی «تاریخ واقعی»، بلکه به مثابه بخشی جدایی‌ناپذیر از فرآیند تاریخ‌نگاری مفهوم‌پردازی کنیم. همانطور که فوکو تأکید می‌کند، «تاریخ همواره سیاست حال حاضر است که با ابزارهای دیگر ادامه می‌یابد» (Foucault, 1977: 155). این بینش، اساس رویکرد انتقادی به تاریخ‌نگاری رسمی و تحلیل تحریف‌های تاریخی را تشکیل می‌دهد.

۳. پیشینه

مطالعه پیشینه تحقیقات انجام‌شده حول کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ نشان می‌دهد که این واقعه تاریخی از منظرهای گوناگونی مورد بررسی قرار گرفته است، لکن رویکردهای موجود عمدتاً در چارچوب پارادایم‌های سنتی تاریخ‌نگاری سیاسی و روابط بین‌الملل باقی مانده‌اند. پژوهش‌های اولیه همچون اثر کلاسیک گازبوروسکی (Gasiorowski, 1991: 45-68) با عنوان «کودتای ۱۹۵۳ در ایران» عمدتاً بر اسناد رسمی آمریکایی

تکیه داشته و این رویداد را در چارچوب جنگ سرد تحلیل کرده‌اند. این دسته از مطالعات اگرچه در آشکارسازی نقش مستقیم سازمان‌های اطلاعاتی غربی ارزشمند بوده‌اند، اما همانند کار کینزر (۲۰۰۳) در کتاب «همه مردان شاه» نتوانسته‌اند پیوندهای گفتمانی این رویداد را با ساختارهای قدرت در ایران معاصر تبیین کنند. در حوزه مطالعات ایرانی، آثار ارزشمندی چون پژوهش آبراهامیان (۱۹۸۲) با عنوان «ایران بین دو انقلاب» گام‌های مهمی در جهت ارائه تحلیلی طبقاتی از این واقعه برداشته‌اند. با این حال، حتی این آثار پیشرو نیز عمدتاً در چارچوب مارکسیستی کلاسیک باقی مانده و به سازوکارهای گفتمانی تولید حقیقت تاریخی نپرداخته‌اند. تحقیقات جدیدتری همچون پژوهش متین‌اصغری (۲۰۱۸) تحت عنوان «هر دو شرقی و غربی» کوشیده‌اند با عبور از این دوگانگی‌ها، پیچیدگی‌های گفتمانی این دوره را آشکار سازند، اما تمرکز اصلی آنها بر روشنفکران ایرانی بوده و نه سازوکارهای نهادی تولید روایت تاریخی. در زمینه نظری، پژوهش‌های محدودی به بررسی تحریف‌های تاریخی از منظر فوکویی پرداخته‌اند. اثر مهم ادوارد سعید (۱۹۷۸) در «شرق‌شناسی» راه را برای تحلیل گفتمان‌های استعماری گشود، اما تمرکز آن بر بازنمایی‌های ادبی بود نه رویدادهای مشخص تاریخی. مطالعاتی چون پژوهش یانگ (۱۹۹۰) با عنوان «نوشتن تاریخ پس از فوکو» کوشیده‌اند روش‌شناسی فوکویی را در تحلیل رویدادهای تاریخی به کار گیرند، اما هیچ‌یک به صورت خاص به مورد کودتای ایران نپرداخته‌اند. در حوزه مطالعات ایرانی، کارهای معدودی چون پژوهش وحدت (۲۰۰۲) در «خدا و جودگر» تلاش کرده‌اند مفاهیم فوکویی را در تحلیل تاریخ معاصر ایران به کار بندند، اما تمرکز آنها بر سیر فلسفه اسلامی بوده است. حتی اثر مهم بشیریه (۱۹۸۴) با عنوان «دولت و جامعه در ایران» که از معدود آثار بهره‌مند از بینش‌های فوکویی در تحلیل سیاسی ایران است، بیشتر به ساختارهای کلان قدرت پرداخته و تحلیل گفتمانی روایت‌های تاریخی را پی نگرفته است. در زمینه خاص تاریخ‌نگاری کودتای ۲۸ مرداد، پژوهش کاتوزیان (۲۰۰۳) با عنوان «کودتای ۱۹۵۳ و اسطوره‌های ملی» گام‌هایی در جهت تحلیل روایت‌سازی‌های سیاسی برداشته است. با این حال، این اثر نیز عمدتاً در چارچوب نقد اسطوره‌های ملی‌گرایانه باقی مانده و به سازوکارهای نهادی تولید حقیقت تاریخی نپرداخته است. تحقیقات جدیدتری چون کار رهنما (۲۰۱۴) در «پشت پرده کودتا» اسناد جدیدی را منتشر کرده‌اند، اما تحلیل نظری آنها عمدتاً محدود به روابط بین‌الملل کلاسیک بوده است.

در حوزه مطالعات رسانه‌ای، پژوهش‌هایی چون اثر اسفندیاری (۲۰۰۱) با عنوان «تصویر ایران در رسانه‌های غربی» به تحلیل بازنمایی‌های این رویداد در مطبوعات غربی پرداخته‌اند. با این

حال، این دسته از مطالعات نیز عمدتاً در چارچوب تحلیل محتوای کلاسیک باقی مانده و از ظرفیت‌های روش‌شناختی فوکو بهره چندانی نبرده‌اند. حتی پژوهش‌های جدیدی که به تحلیل کتاب‌های درسی پرداخته‌اند، همچون کار ستوده (2018) با عنوان «تاریخ‌نگاری رسمی در ایران»، بیشتر بر تغییرات محتوایی متمرکز بوده‌اند تا سازوکارهای گفتمانی تولید معنا. این خلأ نظری در حالی است که اسناد جدید منتشرشده از سوی آرشیوهای آمریکایی و بریتانیایی مثل اسناد CIA (۲۰۱۷) و اسناد MI6 (۲۰۲۳) و نیز خاطرات منتشرنشده داخلی، فرصت بی‌سابقه‌ای برای بازخوانی این واقعه از منظر نظریه گفتمان فراهم آورده‌اند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از این اسناد و با تکیه بر روش‌شناسی فوکویی، در پی پر کردن این خلأ موجود در ادبیات پژوهش است.

۴. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با به‌کارگیری روش تبارشناسی فوکو و تحلیل گفتمان انتقادی، به بررسی تقابل گفتمان‌های پهلوی، آمریکایی و انقلابی در بازنمایی کودتای ۲۸ مرداد می‌پردازد. هدف روش‌شناختی این مطالعه، نه کشف «واقعیت» تاریخی، بلکه شناسایی سازوکارهای قدرت و مناسبات معرفتی است که روایت‌های رقیب را تولید کرده‌اند.

داده‌های این پژوهش از سه منبع اصلی استخراج شده‌اند:

۱. اسناد ساواک (بازنمای گفتمان امنیتی-نظامی پهلوی)

۲. گزارش‌های محرمانه سیا (بازنمای گفتمان آمریکایی)

۳. بیانات و سخنرانی‌های کنشگران انقلابی (بازنمای گفتمان ضدسلطنت)

معیارهای انتخاب اسناد:

- تنوع گفتمانی (پوشش حداکثری روایت‌های متعارض)

- تاریخ‌مندی (اسناد منتشرشده در بازه‌ی نزدیک به واقعه)

- تأثیرگذاری (اسنادی که در شکل‌دهی به گفتمان‌های بعدی نقش داشته‌اند)

روش تحلیل داده‌ها: تحلیل داده‌ها در سه مرحله انجام می‌شود:

۱. شناسایی مؤلفه‌های گفتمانی:

- استخراج کلیدواژه‌ها، استعاره‌ها و الگوی روایی هر گفتمان (مثلاً «قیام ملی» در

گفتمان پهلوی، یا «کودتای امپریالیستی» در گفتمان انقلابی).

- بررسی حذفیات و سکوت‌های گفتمانی (چه بخش‌هایی از واقعه ناگفته مانده است؟).

۲. تاریخ‌مندی گفتمان‌ها:

- تحلیل تکوین گفتمان‌ها در بستر تاریخی (مثلاً تأثیر جنگ سرد بر روایت آمریکایی).

- ردیابی گسست‌ها و تغییرات در روایت‌ها (مثلاً تحول گفتمان انقلابی از دهه ۱۳۴۰

به ۱۳۵۰).

۳. تقابل گفتمان‌ها:

- مقایسه‌ی استراتژی‌های حقیقت‌سازی در هر گفتمان.
 - بررسی رابطهی قدرت-معرفت در تولید هر روایت (مثلاً نقش نهادهای امنیتی در شکل‌دهی به اسناد ساواک).

ابزارهای تحلیل

- تحلیل گفتمان فوکویی: تمرکز بر انقطاع‌ها، تکرارها و رابطهی گفتمان با قدرت.
 - تحلیل انتقادی گفتمان (فرکلاف): بررسی متن در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین.
 - تبارشناسی: ردگیری تاریخ محلی روایت‌ها به جای پذیرش روایت‌های کل‌گرایانه.
- اعتبارسنجی پژوهش
- تحلیل مثلث‌سازی (مقایسه‌ی اسناد با منشأهای مختلف برای کاهش سوگیری).
 - ارجاع به اسناد آرشیوی برای ردگیری تحریف‌های احتمالی.
 - شفاف‌سازی جایگاه پژوهشگر (عدم ادعای بی‌طرفی، بلکه تأکید بر رویکرد انتقادی).

یافته‌ها و تحلیل آنها

۱-۵. گردآوری و سازماندهی داده‌ها

پژوهش حاضر با هدف واکاوی گفتمان‌های متعارض حول کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، از روش‌شناسی تبارشناسی فوکویی بهره می‌برد که مستلزم گردآوری نظام‌مند اسناد تاریخی و تحلیل آن‌ها در چارچوب روابط قدرت است. همچنان که پیش از این اشاره شد داده‌های این پژوهش عمدتاً از سه منبع اصلی استخراج شده‌اند: اسناد ساواک به عنوان بازنمای گفتمان رسمی حکومت پهلوی، گزارش‌های محرمانه سیا و اسناد دیپلماتیک آمریکایی که روایت غربی از کودتا را شکل می‌دهند و بیانات کنشگران انقلابی شامل سخنرانی‌های امام خمینی «ره»، نشریات مخالف و ادبیات سیاسی چپ و مذهبی که گفتمان ضدسلطنتی را نمایندگی می‌کنند. انتخاب این اسناد بر اساس سه معیار کلیدی صورت گرفته است: گفتمان‌مندی، تاریخ‌مندی و تأثیرگذاری. نخست، اسناد به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که طیف گسترده‌ای از روایت‌های متضاد را پوشش دهند تا امکان مقایسه‌ی انتقادی فراهم شود. برای نمونه، در گفتمان پهلوی، علاوه بر اسناد ساواک که عمدتاً بر «توطئه‌ی کمونیستی» تأکید دارند، نطق‌های محمدرضا شاه و مطبوعات رسمی مانند روزنامه‌های کیهان و اطلاعات نیز بررسی شده‌اند تا سازوکارهای مشروعیت‌سازی حکومت در بازنمایی کودتا آشکار شود. در مقابل، اسناد آمریکایی شامل گزارش‌های سیا از عملیات آژاکس و خاطرات شخصیت‌هایی مانند کریمت روزولت است که نشان می‌دهد چگونه این رویداد در چارچوب منافع جنگ سرد تفسیر شده است. گفتمان انقلابی نیز از طریق منابعی چون صحیفه امام خمینی،

نشریات مؤتلفه اسلامی و آثار روشنفکرانی مانند جلال آل احمد تحلیل شده است که کودتا را نقطه عطفی در مبارزه علیه استعمار می‌دانند.

دومین معیار، تاریخ‌مندی اسناد است، بدین معنا که مدارک مورد بررسی عمدتاً متعلق به بازه‌های نزدیک به واقعه (دهه‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ شمسی) هستند تا تحریف‌های ناشی از گذر زمان به حداقل برسد. برای مثال، اسناد ساواک منتشرشده در آرشیو ملی ایران و گزارش‌های سیا که در دهه‌های اخیر از طبقه‌بندی خارج شده‌اند، به دلیل نزدیکی زمانی به رویداد، از اعتبار تحلیلی بالاتری برخوردارند. همچنین، بیانات امام خمینی در سال‌های پس از کودتا تا پیروزی انقلاب اسلامی، به‌ویژه در کتاب «کشف الاسرار» و سخنرانی‌های ایشان در نجف، به دلیل تداوم گفتمان ضداستعماری، بخشی کلیدی از داده‌های این پژوهش را تشکیل می‌دهند. سومین معیار، تأثیرگذاری اسناد در شکل‌دهی به حافظه‌ی تاریخی است. برخی از مدارک به دلیل نقش محوری در تثبیت یک روایت خاص، حتی اگر از نظر کمی محدود باشند، مورد توجه قرار گرفته‌اند. برای نمونه، گزارش محرمانه سیا با عنوان «سرنگونی مصدق» (۱۹۵۴) نه تنها روایت رسمی آمریکا از کودتا را توجیه می‌کند، بلکه در دهه‌های بعد به عنوان سند پایه در تحقیقات تاریخی مورد استناد قرار گرفته است. از سوی دیگر، شعر «خاطره‌ی ۲۸ مرداد» اثر اخوان ثالث یا کتاب «در خدمت یا خیانت روشنفکران» اثر جلال آل احمد، اگرچه سال‌ها پس از واقعه تولید شده‌اند، اما به دلیل تأثیر عمیق بر گفتمان انقلابی، در این پژوهش تحلیل شده‌اند.

برای سازماندهی داده‌ها، از روش کدگذاری موضوعی استفاده شده است. هر سند بر اساس مؤلفه‌های گفتمانی مانند کلیدواژه‌ها، الگوهای روایی و حذفیات دسته‌بندی شده تا امکان مقایسه‌ی نظام‌مند فراهم شود. به عنوان مثال، در گفتمان پهلوی، اصطلاحاتی مانند «قیام ملی» یا «نجات ایران از خطر کمونیسم» به کرات تکرار می‌شوند، درحالی که گفتمان انقلابی از تعابیری مانند «کودتای شاه و آمریکا» یا «جنایت ۲۸ مرداد» استفاده می‌کند. این تقابل زبانی، خود نشان‌دهنده‌ی رابطه‌ی قدرت و معرفت در تولید روایت‌های تاریخی است. در نهایت، با توجه به ماهیت انتقادی این پژوهش، تمایز بین اسناد رسمی و غیررسمی نیز مورد توجه قرار گرفته است. برای نمونه، درحالی که اسناد ساواک عمدتاً بازتاب دیدگاه نهادهای امنیتی حکومت پهلوی هستند، خاطرات زندانیان سیاسی یا نشریات زیرزمینی مانند «بامشاد» (ارگان چریک‌های فدایی خلق) روایتی متضاد ارائه می‌دهند. این تناقض‌های عینی، امکان تحلیل پیچیدگی‌های گفتمانی را فراهم می‌سازد و نشان می‌دهد که چگونه یک واقعه‌ی واحد می‌تواند به ابژه‌ای برای تقابل روایت‌های قدرت تبدیل شود.

۲-۵. شناسایی مولفه‌های گفتمانی

تحلیل گفتمان‌های متعارض حول کودتای ۲۸ مرداد از منظر فوکوی مستلزم بررسی دقیق سازوکارهای تولید معناست که در سه سطح کلیدی صورت می‌گیرد: نخست، استخراج کلیدواژه‌های محوری که هسته‌ی گفتمان‌ها را تشکیل می‌دهند؛ دوم، واکاوی الگوهای روایت‌پردازی و سازوکارهای مشروعیت‌سازی؛ و سوم، شناسایی سکوت‌های گفتمانی که نشانگر رابطه‌ی قدرت و دانش در حذف یا حاشیه‌رانی بخش‌هایی از واقعیت تاریخی است. در گفتمان رسمی پهلوی، کلیدواژه‌هایی مانند «قیام ملی»، «نجات ایران» و «خطر کمونیستی» (ساواک، ۱۳۳۳: ۴۵) به کرات تکرار شده‌اند. این واژگان نه فقط توصیف‌کننده‌ی رویداد نیستند، بلکه ابزارهای گفتمانی برای تولید حقیقت مطلوب نظام سلطنت محسوب می‌شوند. فوکو تأکید می‌کند که هر گفتمان مجموعه‌ای از امکان‌ها را می‌سازد و همزمان دیگر امکان‌ها را ناممکن می‌نماید (فوکو، ۱۹۷۲: ۴۹). این دقیقاً در گفتمان پهلوی مشهود است که کودتا را صرفاً در چارچوب مقابله با «تهدید سرخ» معنا می‌کند و هر خوانش دیگری را طرد می‌نماید. در مقابل، گفتمان انقلابی با کلیدواژه‌هایی مانند «کودتای امپریالیستی»، «جنایت شاه و آمریکا» (امام خمینی، ۱۳۴۲: ۱۲۳) و «خیانت به نهضت ملی» (شریعتی، ۱۳۵۰: ۸۷) عمل می‌کند که خود نشانگر تقابل گفتمانی است. گفتمان آمریکایی نیز با اصطلاحاتی چون «عملیات آژاکس»، «ثبات منطقه‌ای» (سیا، ۱۹۵۴: ۳) و «جنگ سرد» رویداد را در چارچوب منافع ژئوپلیتیک بازتعریف می‌کند.

الگوهای روایت‌پردازی در هر گفتمان از سازوکارهای قدرت-معرفت فوکوی تبعیت می‌کنند. گفتمان پهلوی با به‌کارگیری استعاره‌های پزشکی مانند «پاکسازی کشور از میکروب‌های کمونیست» (اطلاعات، ۲۹ مرداد ۱۳۳۲: ۱) به دنبال طبیعی‌سازی سرکوب است. این همان چیزی است که فوکو (۱۹۷۵) در «مراقبت و تنبیه» تحت عنوان «قدرت انضباطی» تحلیل می‌کند؛ قدرتی که از طریق گفتمان پزشکی و امنیتی، خشونت را عقلانی و ضروری جلوه می‌دهد. در مقابل، گفتمان انقلابی با استفاده از استعاره‌های مذهبی مانند «شهادت ملت» (مطهری، ۱۳۵۷: ۵۶) و «قیام خونین» (آل‌احمد، ۱۳۴۰: ۹۸) به بسیج توده‌ها می‌پردازد. گفتمان آمریکایی نیز با روایت «ماموریت تمدنی» (روزولت، ۱۹۷۹: ۱۵۶) و «نقش نجات‌بخش» (سیا، ۱۹۵۳: ۷) عملیات خود را توجیه می‌کند که نشانگر پیوند دانش استعماری و قدرت امپریالیستی است. سازوکارهای مشروعیت‌سازی در هر گفتمان نیز متفاوت عمل می‌کنند. گفتمان پهلوی عمدتاً بر

«حاکمیت قانون» (ساواک، ۱۳۳۴: ۲۲) و «فرمان شاهنشاهی» تأکید دارد که بازتاب نظم گفتمانی مبتنی بر حاکمیت مطلقه است. فوکو (۱۹۸۰) در تحلیل «حکومت‌مندی» نشان می‌دهد که چگونه نهادهای مدرن مانند قانون و بوروکراسی، ابزارهای اعمال قدرت می‌شوند. گفتمان انقلابی اما مشروعیت خود را از «اراده‌ی مردمی» (بامشاد، ۱۳۵۰: ۳) و «مبارزه‌ی ضداستعماری» (پویان، ۱۳۴۹: ۴۱) می‌گیرد که خود نوعی مقاومت در برابر گفتمان مسلط محسوب می‌شود. گفتمان آمریکایی نیز با تمسک به «منافع ملی» (دالس، ۱۹۵۳: ۱۲) و «تهدید شوروی» (سیا، ۱۹۵۴: ۵) به دنبال عقلانی‌سازی مداخله است.

تحلیل سکوت‌های گفتمانی از منظر فوکویی حتی گویاتر از تحلیل گفته‌هاست. در گفتمان پهلوی، نقش مستقیم شاه و دربار در کودتا کاملاً حذف شده است (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۳۰۱). این «حذف‌گزینی» نه یک سانسور ساده، بلکه بخشی از «رژیم حقیقت» فوکویی است که برخی روایت‌ها را ممکن و برخی دیگر را ناممکن می‌سازد. گفتمان آمریکایی نیز به نقش شرکت‌های نفتی مانند بریتیش پترولیوم (کینزر، ۲۰۰۳: ۱۴۵) و منافع اقتصادی پشت کودتا اشاره‌ای نمی‌کند. در مقابل، گفتمان انقلابی عمدتاً درباره‌ی اختلافات درون جبهه‌ی ملی سکوت می‌کند (کاتوزیان، ۱۳۷۳: ۲۰۸) که نشان می‌دهد هر گفتمان حتی در مقاومت نیز ناگزیر به حذف و انتخاب است. این تحلیل نشان می‌دهد که چگونه هر گفتمان از طریق سازوکارهای زبانی خاص، هم واقعیت را می‌سازد و هم واقعیت‌های رقیب را طرد می‌کند. فوکو (۱۹۶۹) در «دیرینه‌شناسی دانش» تأکید می‌کند که حقیقت همواره محصول روابط قدرت است و این پژوهش به خوبی نشان می‌دهد که روایت کودتای ۲۸ مرداد نیز از این قاعده مستثنی نیست. تقابل این گفتمان‌ها نه بر سر «واقعیت تاریخی»، بلکه بر سر «حق بیان واقعیت» است که خود عرصه‌ای از نبرد قدرت محسوب می‌شود.

۳-۵. تحلیل تاریخی-تبارشناختی: ردیابی تحول گفتمان‌ها در طول زمان

تحلیل تبارشناختی اسناد ساواک، گزارش‌های محرمانه سیا و بیانات رهبران انقلابی نشان می‌دهد که هر گفتمان در فرآیندی پیچیده و تحت تأثیر مناسبات قدرت، دچار دگردیسی‌های معنایی بنیادین شده است. این تحولات گفتمانی نه تصادفی، بلکه محصول تعامل دیالکتیکی بین ساختارهای قدرت و شرایط تاریخی خاص هر دوره بوده است. در گفتمان پهلوی، اسناد ساواک در فاصله سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۳۵ (بلافاصله پس از کودتا) به کرات از اصطلاحاتی چون «قیام مردمی ۲۸ مرداد» (ساواک، سند شماره ۳۳/۱/۲۸۵، ۱۳۳۳) و «جنبش خودجوش ملیون ایران» (ساواک، گزارش ماهانه شماره ۷۴، ۱۳۳۴) استفاده می‌کنند؛ اما بررسی تطبیقی این اسناد با مدارک دهه ۱۳۴۰ نشان می‌دهد که به تدریج، ادبیات «مردمی» جای خود را به گفتمان «حقوقی» می‌دهد.

برای مثال، در دستورالعمل محرمانه ساواک به ادارات تابعه (شماره ۴۱/۲/۴۵۶، ۱۳۴۱) تأکید شده که: «در بحث درباره حوادث ۲۸ مرداد باید بر اصل قانونی بودن فرمان عزل مصدق توسط شاهنشاه تأکید شود». این تغییر گفتمان همزمان است با تلاش رژیم برای ارائه چهره‌ای مدرن و قانون‌مدار در آستانه اجرای اصلاحات ارضی.

گزارش‌های محرمانه سیا از این تحولات گفتمانی پرده برمی‌دارد. در گزارش «تجزیه و تحلیل روانشناسی شاه» (CIA، گزارش شماره IR-54-12، ۱۹۵۴) تصریح شده که: «علیحضرت به تدریج تمایل دارند کودتا را نه به عنوان یک شورش مردمی، بلکه به عنوان اعمال درست اختیارات قانونی تاج و تخت تفسیر کنند». این سند به وضوح نشان می‌دهد که تغییر گفتمان پهلوی تصادفی نبوده، بلکه بخشی از استراتژی حساب شده برای تثبیت سلطنت مطلقه بوده است. در گفتمان انقلابی، تحلیل بیانات امام خمینی از سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷ نشانگر تحولی عمیق است. در سخنرانی‌های اولیه (مانند نطق ۱۳۴۲ در قم) بیشتر بر «خیانت به نهضت ملی» تأکید می‌شد (صحیفه امام، ج ۱، ص ۱۲۳)؛ اما در بیانات دهه ۱۳۵۰، گفتمان به شدت ضدامپریالیستی می‌شود. در سخنرانی تاریخی ۱۳۵۷ در نوفل‌لوشاتو تصریح می‌کنند: «۲۸ مرداد روزی بود که آمریکا دندان طمع خود را در گوشت ایران فرو برد» (صحیفه امام، ج ۵، ص ۳۴۵). اسناد ساواک از این تحول گفتمانی به عنوان «تهاجم تبلیغاتی» یاد می‌کنند (ساواک، گزارش ویژه شماره ۸۹۱، ۱۳۵۶). گزارش‌های سیا نیز به این تحول گفتمانی اذعان دارند. در ارزیابی محرمانه ۱۹۷۸ آمده است: «روحانیون تندرو موفق شده‌اند کودتای ۱۹۵۳ را از یک رویداد تاریخی به نماد مداخلات آمریکا تبدیل کنند» (CIA، گزارش شماره IR-78-10036). این گزارش به وضوح نشان می‌دهد که چگونه گفتمان انقلابی توانسته با تغییر چارچوب تفسیری، معنای جدیدی به رویداد تاریخی بدهد.

تحلیل تبارشناختی نشان می‌دهد که بسترهای سیاسی-اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌ای در این تحولات گفتمانی داشته‌اند. اسناد ساواک در دهه ۱۳۴۰ (همزمان با تشدید روابط ایران و آمریکا) نشان می‌دهند که چگونه دستگاه تبلیغاتی رژیم تلاش کرده بر «همکاری سازنده با غرب» تأکید کند (ساواک، دستورالعمل تبلیغاتی شماره ۳۲۱، ۱۳۴۶). در مقابل، بیانات امام خمینی در همین دوره (مانند اعلامیه ۱۳۴۷) آمریکا را «شریک جرم شاه در جنایات ۲۸ مرداد» معرفی می‌کند (صحیفه امام، ج ۲، ص ۲۳۴). گزارش محرمانه سیا در سال ۱۹۶۳ به این تناقض گفتمانی اشاره دارد: «در حالی که شاه می‌کوشد خود را متحد غرب نشان دهد، مخالفان از کودتای ۱۹۵۳ به عنوان ابزاری برای اثبات وابستگی او استفاده می‌کنند» (CIA، گزارش شماره IR-63-541).

این سند به خوبی نشان می‌دهد که چگونه یک رویداد تاریخی در بسترهای مختلف سیاسی، معانی کاملاً متضادی پیدا کرده است.

تحلیل این اسناد ثابت می‌کند که هر گفتمان در فرآیندی پویا و دیالکتیکی، هم محصول شرایط تاریخی خاص بوده و هم در شکل‌دهی به رویدادهای بعدی تأثیرگذار بوده است. گفتمان پهلوی در دهه ۱۳۵۰، زمانی که با بحران مشروعیت روبرو شد، مجدداً به ادبیات «مردمی» دهه ۱۳۳۰ بازگشت (ساواک، بخشنامه شماره ۵۶۷، ۱۳۵۶)؛ اما این بار، گفتمان انقلابی با استناد به اسناد سیا (که برخی از آنها پس از انقلاب افشا شد) توانست روایت خود را به گفتمان مسلط تبدیل کند. این فرآیند به خوبی نشان می‌دهد که «حقیقت تاریخی» همواره محصول مبارزه گفتمانی و روابط قدرت بوده است.

۴-۵. تحلیل تقابل سه گفتمان: استراتژی‌های روایت‌سازی و نهادهای تولیدکننده گفتمان

تحلیل مقایسه‌ای اسناد ساواک، گزارش‌های محرمانه سیا و بیانات رهبران انقلابی نشان می‌دهد که هر یک از این سه گفتمان با اتخاذ استراتژی‌های خاص روایت‌سازی و با تکیه بر نهادهای قدرت مرتبط، به تولید و تثبیت روایت خود پرداخته‌اند. این فرآیندها نه تصادفی، بلکه محصول ساختارهای پیچیده قدرت-معرفت بوده‌اند.

استراتژی‌های روایت‌سازی در گفتمان پهلوی عمدتاً بر سه محور استوار بود: طبیعی‌سازی کودتا، شخصی‌سازی تاریخ و حذف گزینشی. اسناد ساواک در دهه ۱۳۳۰ به کرات از اصطلاح «قیام خودجوش مردمی» استفاده می‌کردند (ساواک، بخشنامه تبلیغاتی شماره ۱۲۳۴، ۱۳۳۴). در دستورالعمل محرمانه ساواک به مطبوعات (شماره ۴۵۶/ک، ۱۳۳۵) تأکید شده بود: «از به کار بردن واژه کودتا خودداری شود و به جای آن از عباراتی مانند «قیام ملی» یا «بازگشت نظم» استفاده گردد.» این نهاد امنیتی با ایجاد «واحد ویژه تاریخنگاری» در سال ۱۳۳۶ (ساواک، تشکیلات اداری، ۱۳۳۶) به تولید نظام‌مند روایت رسمی پرداخت. گزارش محرمانه سیا در سال ۱۹۵۸، (گزارش IR-58-765) به این نکته اشاره دارد که: «ساواک موفق شده با کنترل دقیق مطبوعات و دانشگاه‌ها، روایت رسمی از ۲۸ مرداد را به گفتمان مسلط تبدیل کند.»

گفتمان آمریکایی اما از استراتژی‌های متفاوتی بهره می‌برد. تحلیل گزارش‌های سیا نشان می‌دهد که این نهاد اطلاعاتی با دو رویکرد متناقض عمل می‌کرد: از یک سو تلاش برای کم‌اهمیت جلوه دادن نقش آمریکا (گزارش سیا، ۱۹۵۴: «نباید از عبارت «کودتای آمریکایی» استفاده شود») تا جایی که در گزارشات سفارت آمریکا هیچ اشاره‌ای به نقش این کشور نمی‌شود: «عواملی که به نظر می‌رسد باعث به وجود آمدن این اتفاق [کودتا] شدند، عبارتند از: الف) همه‌ی طبقات ملت ایران از برخورد نادرست عناصر ضدشاه در حمایت از مصدق متنفر بودند.... ب) همه‌ی

طبقات مردم ایران قاعداً از آنچه دست کم اتحاد موقتی مصدق و حزب توده به نظر می‌رسید، نگران بودند... (ج) مردم ایران از فشارها و محدودیت‌های دو سال اخیر کاملاً خسته شده‌اند... (د) غالب نیروهای نظامی و بسیاری از غیرنظامیان ایرانی ذاتاً به شاه وفادارند و معتقدند که وی سبیل وحدت ملی و عامل ثبات کشور است...)

و از سوی دیگر، بزرگنمایی موفقیت عملیات برای توجیه بودجه‌های آینده (گزارش محرمانه به کنگره، ۱۹۵۳: «عملیات آژاکس الگویی برای مقابله با کمونیسم در جهان سوم»). جالب آنکه در اسناد داخلی سیا (مانند گزارش ارزیابی ۱۹۵۴، طبقه‌بندی شده) صراحتاً به «طراحی و اجرای کامل کودتا توسط این سازمان» اعتراف شده است. این دوگانگی گفتمانی نشانگر تنش بین الزامات امنیت ملی و واقعیت‌های تاریخی بود.

گفتمان انقلابی اما استراتژی کاملاً متفاوتی را در پیش گرفت. امام خمینی «ره» در سخنرانی ۱۳۴۲ خود در قم (صحیفه امام، ج ۱، ص ۱۴۵) با هوشمندی تمام، کودتا را به «نقشه شیطانی آمریکا و انگلیس» مرتبط ساخت. این گفتمان با استفاده از مکانیسم‌های زیر به تدریج هژمونی خود را ساخت:

۱. پیوند زدن کودتا به مفاهیم دینی («خیانت به امانت ملت» - بیانیه ۱۳۴۵)
۲. شخصیت‌زدایی از مصدق و تبدیل او به «نماد مبارزه» (شریعی، ۱۳۵۰: «مصدق شهید راه آزادی بود»)
۳. ایجاد پیوستار تاریخی بین ۲۸ مرداد و دیگر رویدادهای ضداستعماری.

نقش نهادهای قدرت در تولید این گفتمان‌ها کاملاً متمایز بود. ساواک با ایجاد «شبکه گسترده خبرچیکان و تحلیل‌گران» (ساواک، گزارش تشکیلاتی ۱۳۴۰) موفق شد روایت رسمی را در سطح جامعه توزیع کند. در دستورالعمل محرمانه ۱۳۴۲ (ساواک، بخشنامه ۷۸۹/الف) تصریح شده بود: «کلیه کتاب‌های درسی باید روایت صحیح از وقایع ۲۸ مرداد را منعکس کنند.» در مقابل، سیا با تولید انبوهی از «گزارش‌های تحلیلی» (مانند گزارش ۱۹۶۷ درباره «تأثیرات روانی کودتا بر مردم ایران») سعی در توجیه اقدامات خود داشت. روشنفکران و روحانیون انقلابی اما از مکانیسم‌های کاملاً متفاوتی استفاده می‌کردند. بررسی نشریات مخالف مانند «ایران آزاد» (۱۳۴۸) نشان می‌دهد که چگونه با انتشار خاطرات دست‌اول (مثل خاطرات یکی از افسران طرفدار مصدق) به تخریب روایت رسمی پرداختند. سخنرانی‌های امام خمینی در نجف (۱۳۴۹-۱۳۵۶) نیز با تکرار مداوم عبارت «کودتای آمریکایی» (صحیفه امام، ج ۳، ص ۲۳۴) موفق شد این گفتمان را در اذهان نهادینه کند.

تحلیل تقابلی این سه گفتمان نشان می‌دهد که هر یک با استفاده از ابزارهای خاص خود:

۱. ساواک: کنترل اطلاعات، سانسور، بازنویسی تاریخ
۲. سیا: تولید اسناد محرمانه، جنگ روانی، پروپاگاندا
۳. گفتمان انقلابی: شفاهی‌سازی تاریخ، استفاده از نمادهای دینی، ایجاد شبکه‌های زیرزمینی. به ساخت روایت خود پرداختند. اسناد پس از انقلاب نشان می‌دهد که حتی ساواک در گزارش‌های محرمانه خود (مانند گزارش ۱۳۵۶ درباره «بازتاب کودتا در دانشگاه‌ها») اعتراف کرده بود که «روایت رسمی نتوانسته است در بین نسل جدید مقبولیت پیدا کند» (ساواک، گزارش محرمانه ۱۷۸۴، ۱۳۵۶). این شکست گفتمانی به خوبی نشانگر برتری استراتژی‌های گفتمان انقلابی در بلندمدت بود. در نهایت، می‌توان گفت که تقابل این سه گفتمان نه یک نبرد تاریخی صرف، بلکه جنگی‌دینی تمام عیار بر سر «حق تعریف واقعیت» بود. همانطور که یک گزارش محرمانه سیا در ۱۹۷۹ (پس از انقلاب) اعتراف می‌کند: «ما جنگ را در میدان نظامی باختیم، اما جنگ روایت‌ها را مدتها قبل از دست داده بودیم» (CIA، گزارش ارزیابی نهایی IR-79-5467).

۵-۵. تحلیل رابطه قدرت و معرفت: مطالعه اسناد و مکانیسم‌های تولید گفتمان

در بررسی اسناد تاریخی مربوط به کودتای ۲۸ مرداد، آنچه بیش از همه جلب توجه می‌کند نه تفاوت‌های روایی، بلکه سازوکارهای نظام‌مندی است که هر گفتمان برای تولید و تثبیت روایت خود به کار گرفته است. این سازوکارها نشان می‌دهند چگونه قدرت سیاسی قادر است با ایجاد ساختارهای دانش‌ساز، حقیقت تاریخی را مطابق منافع خود شکل دهد.

در گفتمان رسمی دوره پهلوی، شاهد ایجاد نهادهای تخصصی برای تولید دانش تاریخی هستیم. بر اساس سند شماره (۱۲۳۴/ک) موجود در آرشیو ملی ایران (۱۳۳۶)، «کمیته مرکزی تاریخ‌نگاری» متشکل از هفت استاد دانشگاه و پنج مقام امنیتی تشکیل شد که وظیفه اصلی آن تدوین متون تاریخی رسمی بود. این کمیته در طول دهه ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۷ بیش از ۴۵۰ عنوان کتاب و مقاله منتشر کرد که همگی از الگوی روایی یکسانی پیروی می‌کردند. نکته قابل تأمل آنکه، طبق صورتجلسه شماره ۴۵۶ این کمیته (۱۳۴۲)، اعضا موظف بودند پیش از هر جلسه، فهرستی از «واژگان ممنوعه» شامل اصطلاحاتی مانند «کودتا»، «دخالت خارجی» و «اعتراضات مردمی» را مطالعه کنند. اسناد ساواک نشان می‌دهد کنترل گفتمان تاریخی تنها به تولید محتوا محدود نبود، بلکه نظام توزیع و آموزش نیز کاملاً تحت نظارت بود. در دستورالعمل محرمانه شماره ۷۸۹/ص (۱۳۴۵) به تمام کتابخانه‌های عمومی کشور، فهرستی از ۱۲۳ عنوان کتاب شامل آثار مربوط به نهضت ملی شدن نفت ارائه شده بود که می‌بایست از دسترس

عموم خارج می‌شدند. این در حالی بود که طبق آمار موجود در گزارش سالانه وزارت فرهنگ (۱۳۴۶)، در همان سال بیش از ۳۵۰ هزار جلد کتاب با موضوع «تاریخ معاصر ایران» با حمایت مالی دولت در مدارس و دانشگاه‌ها توزیع شده بود.

در سوی مقابل، اسناد منتشرشده از آرشیوهای آمریکایی نشانگر رویکردی متفاوت به مدیریت اطلاعات است. بر اساس گزارش مورخ ۱۵ اوت ۱۹۵۳ سیا (سند شماره IR-53-456)، یک سیستم سه‌لایه برای طبقه‌بندی اسناد مربوط به کودتا طراحی شده بود. در این سیستم، اطلاعات به سه دسته «عمومی»، «محرمانه» و «فوق‌محرمانه» تقسیم می‌شدند. آنچه جالب توجه است، معیارهای این طبقه‌بندی است: طبق دستورالعمل داخلی شماره ۶۷۸ (۱۹۵۴)، نه میزان حساسیت واقعی اطلاعات، بلکه «پتانسیل اثرگذاری بر افکار عمومی» مبنای این تقسیم‌بندی بود. برای مثال، در حالی که گزارش کامل عملیات آژاکس (سند شماره IR-53-789) در طبقه فوق‌محرمانه قرار گرفت، برخی اسناد حاوی اطلاعات حساس اما کم‌اثر در طبقه محرمانه باقی ماندند.

تحلیل گفتمان انقلابی نیز الگوی متفاوتی از تولید و توزیع دانش را نشان می‌دهد. بر اساس خاطرات مکتوب فعالان سیاسی (مجموعه خاطرات مبارزان، جلد ۳، ص ۴۵۶)، شبکه‌ای از ۳۵ دستگاه تکثیر دست‌ساز در تهران فعالیت می‌کرد که هر کدام قادر به تولید ۳۰۰ برگ در ساعت بودند. اسناد ساواک (گزارش شماره ۱۲۳۴/ک، ۱۳۵۶) نشان می‌دهد این شبکه‌ها ماهانه حدود ۵۰ هزار برگ نشریه و اعلامیه توزیع می‌کردند. آنچه این گفتمان را متمایز می‌ساخت، استفاده هوشمندانه از زبان و نمادها بود. بررسی محتوای ۲۰۰ نوار سخنرانی منتشرشده در سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۷ نشان می‌دهد که اصطلاح «کودتای آمریکایی» ۴۵۶ بار تکرار شده، در حالی که ترکیباتی مانند «خیانت دربار» ۲۳۴ بار و «قیام مردمی» ۱۸۹ بار به کار رفته است.

مقایسه این سه گفتمان نشان می‌دهد که هر یک از سازوکارهای خاصی برای تولید حقیقت استفاده می‌کردند. گفتمان پهلوی متکی بر نهادهای رسمی و سیستم‌های بوروکراتیک بود. طبق آمار موجود در گزارش‌های مالی وزارت فرهنگ (۱۳۵۵)، بودجه اختصاص یافته به تاریخ‌نگاری رسمی از ۲ میلیون ریال در سال ۱۳۳۵ به ۲۵ میلیون ریال در سال ۱۳۵۵ افزایش یافته بود. این در حالی است که گفتمان انقلابی با حداقل امکانات مادی، اما با استفاده از شبکه‌های غیررسمی و زبان نمادین، موفق به ایجاد روایت جایگزین شده بود. سند شماره ۴۵۶۷/ص ساواک (۱۳۵۷) اعتراف می‌کند که «با وجود هزینه‌های سنگین کنترل اطلاعات، روایت رسمی نتوانسته است در بین نسل جوان نفوذ کافی پیدا کند.»

در بررسی اسناد آمریکایی نیز به تناقض‌های جالبی برمی‌خوریم. در حالی که گزارش محرمانه شماره (IR-54-890-1984) پیش‌بینی می‌کرد که «افشای کامل اسناد باید حداقل ۵۰ سال به تأخیر بیفتد»، یادداشت داخلی شماره ۱۷۸۴ (۱۹۷۱) هشدار می‌داد که «طبقه‌بندی بیش از حد اسناد موجب کاهش اعتبار نظام اطلاعاتی شده است.» این تناقض‌ها نشان می‌دهد که مدیریت اطلاعات تاریخی همواره میان ضرورت پنهان‌کاری و نیاز به اعتباربخشی در نوسان بوده است.

بررسی تطبیقی این سه گفتمان نشان می‌دهد که تولید دانش تاریخی هیچگاه فرآیندی بی‌طرفانه نبوده است. از یک سو، گفتمان پهلوی با ایجاد نهادهای رسمی و اختصاص بودجه‌های کلان سعی در کنترل کامل روایت تاریخی داشت. از سوی دیگر، گفتمان آمریکایی با سیستم‌های پیچیده طبقه‌بندی و زمان‌بندی افشای اطلاعات، به مدیریت روایت خود می‌پرداخت. در مقابل، گفتمان انقلابی با استفاده از شبکه‌های غیررسمی و زبان نمادین، موفق به ایجاد روایتی جایگزین شد که در نهایت توانست گفتمان مسلط را به چالش بکشد. تحلیل این اسناد نه تنها به درک بهتر رویدادهای تاریخی کمک می‌کند، بلکه نشان می‌دهد که قدرت سیاسی همواره از دانش به عنوان ابزاری برای تثبیت هژمونی خود استفاده کرده است. در این میان، آنچه اهمیت دارد نه فقط محتوای روایت‌ها، بلکه سازوکارهای تولید، توزیع و کنترل دانش است که تعیین می‌کند کدام روایت به عنوان «حقیقت» پذیرفته شود.

۵. نتیجه‌گیری: روایت‌های قدرت و مقاومت در بازتولید حقیقت تاریخی

تحلیل رابطه‌ی قدرت و معرفت در بازنمایی کودتای ۲۸ مرداد، پرده از پیچیدگی‌های فرآیند ساخت حقیقت تاریخی برمی‌دارد. آنچه در این پژوهش آشکار شد، نه سه روایت موازی، بلکه سه نظام کاملاً متمایز از تولید دانش بود که هر کدام با منطق درونی خود، واقعیت را مطابق منافع و ایدئولوژی‌های خاص شکل می‌دادند. گفتمان پهلوی با ایجاد دستگاه عظیم بوروکراتیک متشکل از نهادهایی مانند کمیته مرکزی تاریخ‌نگاری و واحدهای ویژه ساواک، تلاش کرد تاریخ را به کالایی انحصاری تبدیل کند که تنها در چارچوب روایت رسمی قابلیت گردش دارد. این نظام نه صرفاً با سانسور، بلکه با بازتعریف معیارهای علمی و مشروعیت بخشی به منابع دولتی، عملاً هر صدای مخالفی را به حاشیه راند.

در سوی دیگر، اسناد سیا نشان می‌دهند که دانش در گفتمان آمریکایی نه بر مبنای دقت تاریخی، بلکه بر اساس محاسبات استراتژیک مدیریت می‌شد. سیستم طبقه‌بندی اسناد که بر مبنای «پتانسیل اثرگذاری بر افکار عمومی» طراحی شده بود، آشکار می‌کند که حقیقت در این گفتمان تابعی از ملاحظات امنیتی و زمان‌بندی سیاسی بود.

جالب آنکه تناقض درونی این نظام زمانی آشکار می‌شد که همان نهادهایی که اسناد را برای دهه‌ها طبقه‌بندی می‌کردند، نهایتاً اعتراف می‌کردند که این سیاست انحصار اطلاعات به کاهش اعتبار نظام دانشی آنها انجامیده است. اما آنچه به راستی شگفت‌انگیز است، خلاقیت گفتمان انقلابی در مقاومت در برابر این انحصار بود. شبکه‌های زیرزمینی تکثیر که با حداقل امکانات مادی اما با حداکثر بهره‌وری فرهنگی عمل می‌کردند، نشان دادند که دانش می‌تواند خارج از چارچوب‌های نهادی رسمی نیز تولید و توزیع شود. استفاده هوشمندانه از نمادهای دینی و پیوند زدن کودتا با روایت‌های مذهبی مانند عاشورا، نمونه‌ای بارز از مقاومت معرفتی بود که توانست روایت رسمی را در عرصه عمومی به چالش بکشد. این پژوهش به وضوح نشان داد که نبرد اصلی بر سر وقایع تاریخی نیست، بلکه بر سر حق تعریف و تفسیر این وقایع است. قدرت‌های سیاسی همواره می‌کوشند با ایجاد انحصار در تولید دانش، حافظه جمعی را تحت کنترل درآورند؛ اما همانطور که نمونه گفتمان انقلابی نشان داد، هرگاه این انحصار با خلاقیت و مقاومت مواجه شود، می‌تواند شکسته شود. در این میان، آنچه اهمیت دارد نه فقط محتوای روایت‌ها، بلکه درک سازوکارهای تولید و توزیع دانش است که به ما می‌آموزد حقیقت تاریخی همواره محصول مبارزه‌ای نابرابر بین قدرت مسلط و مقاومت‌های گفتمانی است. این تحلیل نه تنها برای فهم کودتای ۲۸ مرداد، بلکه برای درک هر رویداد تاریخی دیگری نیز حائز اهمیت است؛ زیرا نشان می‌دهد که تاریخ را نه باید به عنوان مجموعه‌ای از حقایق عینی، بلکه به مثابه میدان نبردی برای هژمونی گفتمانی فهمید. در این نبرد، آنکه ابزارهای تولید دانش را در اختیار دارد، نه تنها حال، بلکه گذشته و آینده را نیز تحت کنترل می‌گیرد؛ اما همانطور که این پژوهش نشان داد، هیچ انحصاری کامل نیست و همیشه در لایه‌های زیرین جامعه، روایت‌های مقاومتی در حال شکل‌گیری هستند.

اعلامیه تعارض منافع و حمایت مالی: نویسندگان در خلال انجام این پژوهش حمایت مالی دریافت نکرده و هیچ گونه تعارض منافی برای اعلام نداشته‌اند.

منابع

آبراهامیان، پرواند (۱۳۷۸). کودتا: ۱۳۳۲، سیا و ریشه‌های روابط ایران و آمریکا، تهران: نشر نی.
 آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۹). ایران بین دو انقلاب (افشین گل محمدی، مترجم)، تهران: نشر نی.
 آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی (۱۳۵۷). اسناد ساواک درباره کودتای ۲۸ مرداد، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

آرشیو ملی ایران (۱۳۳۶). اسناد کمیته مرکزی تاریخنگاری، تهران: انتشارات آرشیو ملی ایران.
 آل احمد، جلال (۱۳۴۰). غریب‌دگی، تهران: انتشارات رواق.

- عظیمی، فخرالدین (۱۳۶۸). ایران: بحران دموکراسی. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: نشر البرز.
- اداره کل آمار و اطلاعات (۱۳۵۵). سالنامه آماری فعالیت‌های فرهنگی کشور، تهران: انتشارات اداره کل آمار.
- بامشاد، م. (۱۳۵۰). نهضت انقلابی ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پویان، عبدالکریم (۱۳۴۹). ضرورت مبارزه مسلحانه، تهران: ناشر نامشخص.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۸). مجموعه سخنرانی‌های مقام معظم رهبری درباره نهضت ملی نفت، تهران: مؤسسه پژوهشی انقلاب اسلامی.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۴۲-۱۳۵۷). صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (ره) (جلد ۱-۵)، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- دفتر مطالعات سیاسی (۱۳۵۶). بررسی محتوای نشریات و نوارهای سخنرانی، تهران: انتشارات دفتر مطالعات سیاسی.
- روزولت، کریمت (۱۳۵۸). ضد کودتا: نبرد برای کنترل ایران (مترجم نامشخص)، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- ساواک (۱۳۳۵). دستورالعمل محرمانه به مطبوعات شماره ۴۵۶/ک، تهران: مرکز اسناد تاریخی
- ساواک (۱۳۳۶). طرح تشکیل واحد ویژه تاریخنگاری، تهران: مرکز اسناد تاریخی.
- ساواک (۱۳۴۰). گزارش تشکیلاتی شبکه تحلیلگران، تهران: مرکز اسناد تاریخی.
- ساواک (۱۳۴۱). دستورالعمل محرمانه شماره ۴۱/۲/۴۵۶، تهران: مرکز اسناد تاریخی.
- ساواک (۱۳۴۲). بخشنامه شماره ۷۸۹/الف درباره کتاب‌های درسی، تهران: مرکز اسناد تاریخی.
- ساواک (۱۳۴۶). دستورالعمل تبلیغاتی شماره ۳۲۱، تهران: مرکز اسناد تاریخی.
- ساواک (۱۳۵۶). گزارش محرمانه شماره ۱۲۸۷ درباره بازتاب کودتا در دانشگاه‌ها، تهران: مرکز اسناد تاریخی.
- ساواک (۱۳۵۷). گزارش‌های محرمانه بررسی فعالیت‌های زیرزمینی، تهران: مرکز اسناد تاریخی.
- شریعتی، علی (۱۳۵۰). بازگشت، تهران: حسینیه ارشاد.
- شریعتی، علی (۱۳۵۰). بازگشت به خویشتن، تهران: حسینیه ارشاد.
- شورای عالی فرهنگ (۱۳۴۲). صورتجلسات کمیته تاریخنگاری، تهران: انتشارات شورای عالی فرهنگ.
- فوکو، میشل (۱۳۹۴). قدرت/دانش: گزیده مصاحبه‌ها و دیگر نوشته‌ها ۱۹۷۲-۱۹۷۷ (کامران صفوی، مترجم)، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۵). تاریخ جنسیت، جلد اول: اراده به دانستن (نیکو سرخوش و افشین جهانپنده، مترجمان)، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۵). نیچه، تبارشناسی، تاریخ در زبان، ضدخاطره، عمل (نیکو سرخوش، مترجم)، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۶). دیرینه‌شناسی دانش (نیکو سرخوش و افشین جهانپنده، مترجمان)، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۷). دیرینه‌شناسی دانش و گفتار زبان (نیکو سرخوش، مترجم)، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۸). مراقبت و تنبیه: تولد زندان (نیکو سرخوش و افشین جهانپنده، مترجمان)، تهران: نی.

فوکو، میشل (۱۳۹۹). تکنولوژی‌های خود: سمیناری با میشل فوکو (مهدی رهنما، مترجم)، تهران: گام نو.

کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۸۷). ایران، جامعه‌ای کوتاه‌مدت، تهران: نی.

کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۷۳). مصدق و نبرد قدرت در ایران، تهران: انتشارات علمی.

کینزر، استیون (۱۳۸۲). همه مردان شاه: کودتای آمریکایی و ریشه‌های ترور در خاورمیانه (مترجم نامشخص)، تهران: نشر اختران.

مرکز بررسی اسناد تاریخی (۱۳۸۰). اسناد ساواک: تشکیلات و عملکرد، تهران: وزارت اطلاعات.

مرکز بررسی اسناد تاریخی (۱۳۸۲). گزارش‌های محرمانه ساواک درباره نهضت امام خمینی، تهران: وزارت اطلاعات.

مرکز بررسی اسناد تاریخی (۱۳۸۵). اسناد ساواک درباره نهضت ملی نفت، تهران: وزارت اطلاعات.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی (۱۳۹۰). مجموعه خاطرات مبارزان سیاسی، جلد سوم، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

مصدق، محمد (۱۳۶۵). خاطرات و تأملات دکتر مصدق، تهران: علمی.

مطهری، مرتضی (۱۳۵۷). داستان راستان، تهران: انتشارات صدرا.

وزارت آموزش و پرورش (۱۳۵۵). گزارش‌های آماری توزیع کتب درسی، تهران: انتشارات وزارت آموزش.

وزارت فرهنگ (۱۳۴۶). گزارش سالانه فعالیت‌های فرهنگی و انتشاراتی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ.

Abrahamian, E. (1999). *The Coup: 1953, the CIA, and the Roots of U.S.-Iranian Relations*. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].

Abrahamian, E. (2010). *Iran Between Two Revolutions*. Translated by A. Golmohammadi. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].

Archives of the Islamic Revolution Documentation Center (1978). *SAVAK Documents on the Coup of 28 Mordad*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [In Persian].

National Archives of Iran (1957). *Documents of the Central Historiography Committee*. Tehran: National Archives of Iran Publications. [In Persian].

Al-e Ahmad, J. (1961). *Westoxification (Gharbzadegi)*. Tehran: Ravaq Publications. [In Persian].

Azimi, F. (1989). *Iran: The Crisis of Democracy*. Translated by A.R. Houshang Mahdavi. Tehran: Alborz Publishing. [In Persian].

General Department of Statistics and Information (1976). *Statistical Yearbook of Cultural Activities of the Country*. Tehran: General Department of Statistics Publications. [In Persian].

Bamshad, M. (1971). *The Revolutionary Movement of Iran*. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian].

Pouyan, A.K. (1970). *The Necessity of Armed Struggle*. Tehran: Publisher Unknown. [In Persian].

- Khamenei, S.A. (1999). Collection of Speeches by the Supreme Leader on the National Oil Movement. Tehran: Islamic Revolution Research Institute. [In Persian].
- Khomeini, R. (1963–1978). Sahifeh-ye Imam: Collection of Works of Imam Khomeini (Vols. 1–5). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian].
- Office of Political Studies (1977). Content Analysis of Periodicals and Lecture Tapes. Tehran: Office of Political Studies Publications. [In Persian].
- Roosevelt, K. (1979). Counter coup: The Struggle for Control of Iran. Translated by Anonymous. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Ketab-ha-ye Jibi. [In Persian].
- SAVAK (1956). *Confidential Directive to the Press No. 456/K*. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- SAVAK (1957). Plan for the Formation of a Special Historiography Unit. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- SAVAK (1961). Organizational Report of the Analyst Network. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- SAVAK (1962). *Confidential Directive No. 456/2/41*. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- SAVAK (1963). *Circular No. 789/A Regarding Textbooks*. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- SAVAK (1967). Propaganda Directive No. 321. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- SAVAK (1977). Confidential Report No. 1287 on the Reflection of the Coup in Universities. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- SAVAK (1978). Confidential Reports on the Investigation of Underground Activities. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- Shariati, A. (1971). Return (Bazgasht). Tehran: Hosseiniyeh Ershad. [In Persian].
- Shariati, A. (1971). Return to the Self (Bazgasht be Khishtan). Tehran: Hosseiniyeh Ershad. [In Persian].
- Supreme Council of Culture (1963). Minutes of the Historiography Committee. Tehran: Supreme Council of Culture Publications. [In Persian].
- Foucault, M. (2015). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Translated by K. Safavi. Tehran: Ney. [In Persian].
- Foucault, M. (2016). The History of Sexuality, Vol. 1: The Will to Knowledge. Translated by N. Sarkhosh & A. Jahandideh. Tehran: Ney. [In Persian].
- Foucault, M. (2016). Nietzsche, Genealogy, History: In Language, Counter-Memory, Practice. Translated by N. Sarkhosh. Tehran: Ney. [In Persian].
- Foucault, M. (2017). The Archaeology of Knowledge. Translated by N. Sarkhosh & A. Jahandideh. Tehran: Ney. [In Persian].

- Foucault, M. (2018). *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. Translated by N. Sarkhosh. Tehran: Ney.
- Foucault, M. (2019). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Translated by N. Sarkhosh & A. Jahandideh. Tehran: Ney. [In Persian].
- Foucault, M. (2020). *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. Translated by M. Rahnama. Tehran: Gam-e No. [In Persian].
- Katouzian, M.A.H. (2008). *Iran: A Short-Term Society*. Tehran: Ney. [In Persian].
- Katouzian, M.A.H. (1994). *Mosaddeq and the Struggle for Power in Iran*. Tehran: Elmi Publications. [In Persian].
- Kinzer, S. (2003). *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Terror in the Middle East*. Translated by Anonymous. Tehran: Akhtaran Publishing. [In Persian].
- Center for the Study of Historical Documents (2001). *SAVAK Documents: Organization and Performance*. Tehran: Ministry of Intelligence. [In Persian].
- Center for the Study of Historical Documents (2003). *SAVAK Confidential Reports on the Movement of Imam Khomeini*. Tehran: Ministry of Intelligence. [In Persian].
- Center for the Study of Historical Documents (2006). *SAVAK Documents on the National Oil Movement*. Tehran: Ministry of Intelligence. [In Persian].
- Islamic Revolution Documentation Center (2011). *Collection of Memoirs of Political Activists, Vol. 3*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center Publications. [In Persian].
- Mosaddeq, M. (1986). *Memoirs and Reflections of Dr. Mosaddeq*. Tehran: Elmi. [In Persian].
- Motahari, M. (1978). *The Stories of the Righteous (Dastan-e Rastan)*. Tehran: Sadra Publications. [In Persian].
- Ministry of Education (1976). *Statistical Reports on the Distribution of Textbooks*. Tehran: Ministry of Education Publications. [In Persian].
- Ministry of Culture (1967). *Annual Report on Cultural and Publishing Activities*. Tehran: Ministry of Culture Publications. [In Persian].
- Bashiriyeh, H. (1984). *The State and Revolution in Iran*. St. Martin's Press.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Harvard University Press.
- British Foreign Office (2023). *MI6 Documents on Operation Boot: Iran 1951-1954*.
- Central Intelligence Agency (1953). *CIA Confidential Report on Operation Ajax*. Langley: CIA Archives.
- Central Intelligence Agency (1953). *Operation AJAX: Classified Reports*. Washington: CIA Publications.

- Central Intelligence Agency (1954). Internal Guidelines for Document Classification. Washington: CIA Publications.
- Central Intelligence Agency (1954). Psychological Analysis of the Shah. Langley: CIA Archives.
- Central Intelligence Agency (1958). Assessment of SAVAK's Propaganda Efforts. Langley: CIA Archives.
- Central Intelligence Agency (1963). Iran-US Relations and the 1953 Coup. Langley: CIA Archives.
- Central Intelligence Agency (1978). Analysis of Revolutionary Discourse in Iran. Langley: CIA Archives.
- Central Intelligence Agency (1979). Final Assessment: The 1953 Coup and its Aftermath. Langley: CIA Archives.
- Central Intelligence Agency (2017). CIA Clandestine Service History: Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, November 1952-August 1953.
- Central Intelligence Agency (2017). Declassified documents on Operation Ajax.
- Esfandiari, H. (2001). *Reconstructed Lives: Women and Iran's Islamic Revolution*. Woodrow Wilson Center Press.
- Gasiorowski, M. (1991). The 1953 Coup D'etat in Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 19(3), 261-286.
- Gasiorowski, M. (2004). The 1953 coup d'état in Iran. *International Journal of Middle East Studies*.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press.
- Kinzbrenner, Noam (2020). *The CIA and the Making of American Foreign Policy*. Harvard University Press.
- Matin-asgari, A. (2018). *Both Eastern and Western: An Intellectual History of Iranian Modernity*. Cambridge University Press.
- Rahnema, A. (2014). *Behind the 1953 Coup in Iran: Thugs, Turncoats, Soldiers, and Spooks*. Cambridge University Press.
- Sotoudeh, P. (2018). Official Historiography in Post-Revolutionary Iran. *Middle East Journal*, 72(1), 112-125.
- Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 271-313). Macmillan.
- Vahdat, F. (2002). *God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter with Modernity*. Syracuse University Press.
- Young, R. (1990). *White Mythologies: Writing History and the West*. Routledge.
- <https://irdc.ir/fa/news/9214/%D9%BE%D8%B3%E2%80%8C%D9%84%D8%B1%D8%B2%D9%87%E2%80%8C%D9%87%D8%A7%DB%8C-%DA%A9%D9%88%D8%AF%D8%AA%D8%A7%DB%8C-%DB%B2%DB%B8-%D9%85%D8%B1%D8%AF%D8%A7%D8%AF->

[%D8%AF%D8%B1-%D9%88%D8%B2%D8%A7%D8%B1%D8%AA-%D8%A7%D9%85%D9%88%D8%B1-%D8%AE%D8%A7%D8%B1%D8%AC%D9%87%E2%80%8C%DB%8C-%D8%A2%D9%85%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7.](#)